

4ο

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΘΕΟΛΟΓΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

Θρησκευτική Εκπαίδευση:
Σύγχρονες τάσεις και
επικαιρότητα

ΣΥΝΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ

Εργαστήριο Παιδαγωγικής
Τμήματος Θεολογίας ΑΠΘ

Περιφερειακή Διεύθυνση Α/θμιας
& Β/θμιας Εκπαίδευσης
Κεντρικής Μακεδονίας

Τμήμα Θεολογίας ΑΠΘ

28 & 29 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2022

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ Α.Π.Θ.

Χορηγός:

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ISBN: 978-618-84513-4-6

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου

Σταμούλης, Χρ., Κοσμήτορας Θεολογικής Σχολής

Μαγγιώρος, Ν. Πρόεδρος Τμήματος Θεολογίας

Μητροπούλου, Β., Διευθύντρια Εργαστηρίου Παιδαγωγικής Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.

Μπαχαράκης, Θ., Αναπλ. Περιφερειακός Διευθυντής Εκπαίδευσης Κεντρικής Μακεδονίας

Στράντζαλης Πολύβιος, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, κλάδου Θεολόγων ΠΕ01 Κεντρικής Μακεδονίας

Πρασά Χρύσα, Εκπαιδευτικός, κλάδου Νηπιαγωγών ΠΕ60- Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Κεντρικής Μακεδονίας

Ηλιάδης Κων/νος, Διοικητικός Υπάλληλος ΠΔΕ Κ. Μακεδονίας κλάδου Πληροφορικής ΠΕ86

Επιστημονική Επιτροπή

Ακριτίδης Νικόλαος, Δρ. Θεολογίας, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, κλάδου Δασκάλων ΠΕ70 του 2ου ΠΕ.Κ.Ε.Σ. Κεντρικής Μακεδονίας

Αλμπανάκη Ξανθή, Δρ. Θεολογίας, Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου κλάδου Θεολόγων ΠΕ01 Ανατολικής Μακεδονίας Θράκης

Διαμαντής Φώτης, Δρ. Θεολογίας, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, κλάδου Δασκάλων-ΠΕ70 του 2ου ΠΕ.Κ.Ε.Σ. Κεντρικής Μακεδονίας

Εφραιμίδης Παύλος, Δρ. Θεολογίας, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, κλάδου Δασκάλων ΠΕ70 του 2ου ΠΕ.Κ.Ε.Σ. Κεντρικής Μακεδονίας

Μητροπούλου, Βασιλική, Καθηγήτρια ΑΠΘ, Διευθύντρια Εργαστηρίου Παιδαγωγικής Τμήματος Θεολογίας

Πεπές Ευάγγελος, Επίκ. Καθηγητής ΑΠΘ

Ράντζου Μαρία, Επίκ. Καθηγήτρια ΑΠΘ

Στογιαννίδης Αθανάσιος, Επίκ. Καθηγητής ΑΠΘ

Στράντζαλης Πολύβιος, Δρ. Θεολογίας, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, κλάδου Θεολόγων ΠΕ01 Κεντρικής Μακεδονίας

Συργιάννη Μαρία, Δρ. Θεολογίας

Τσιρέβελος Νικόλαος, Δρ. Θεολογίας, Εκπαιδευτικός 1ου Πρότυπου Λυκείου Θεσσαλονίκης

Φαρίδου Σμαράγδα, Δρ. Θεολογίας, Εκπαιδευτικός 2ου Πρότυπου Γυμνασίου Θεσσαλονίκης

Χριστόπουλος Νικόλαος, Δρ. Θεολογίας, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, κλάδου Θεολόγων ΠΕ01 Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδας

ISBN: 978-618-84513-4-6

Σκιαγραφώντας Θρησκευτικές και "εθνικές" ταυτότητες στις βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες

Θανάσης Διαλεκτόπουλος

Post-Doc Θεολογίας - PhD Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής

dialektopoulos@live.nl

Περίληψη

Στις βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες το ορθόδοξο στοιχείο με τη συναίσθηση ότι ανήκε σε κοινότητα με την ίδια γλώσσα, την ίδια θρησκεία και την ίδια προέλευση ταυτιζόταν με τους πληθυσμούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας και επέμενε στη διατήρηση του ίδιου θρησκευτικού κλίματος με εκείνο που επικρατούσε στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Η Εκκλησία στηρίζοντας τους ανθρώπους της σ' αυτό τον αγώνα, απέκτησε βαθμιαία εθνικό χαρακτήρα. Επειδή όλα τα μέλη της μοιράζονταν μία θρησκεία, η πίστη και το έθνος δέθηκαν στενά και άρχισαν να γίνονται αδιαχώριστα, δημιουργώντας σύγχυση κατηγοριών, επειδή τα μέλη της Εκκλησίας ανήκαν επίσης στο έθνος. Έτσι, η ιδέα της Ορθοδοξίας που στην αρχή προσομοίαζε με την ιδέα της αυτοκρατορίας, με την πάροδο του χρόνου κατέληξε να ταυτίζεται μαζί της.

Λέξεις κλειδιά: Βενετοκρατία, θρησκευτικές ταυτότητες, εθνικές ταυτότητες, εθνικισμός

Εισαγωγή

Ένα από τα γνωρίσματα που όριζαν την εθνική υπόσταση των Ρωμαίων ή Ρωμιών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και των Ρωμιών υπό Βενετική κατοχή ήταν η ορθόδοξη πίστη. Όλοι τους είχαν συναίσθηση του πολιτιστικού φορτίου που κουβαλούσαν στους ώμους τους. Πιο πάνω και από τη διάσωση κάποιου εθνικού ιδεώδους έθεταν τη διάσωση του πολιτισμού τους, του τρόπου ζωής τους: της κληρονομιάς ολόκληρου του ελληνορωμαϊκού χριστιανικού πολιτισμού και της ορθόδοξης πίστης που τους πρόσφερε την ελπίδα της αιωνιότητας.

Η αίσθηση πως απειλείται η θρησκευτική του υπόσταση καλλιέργησε το φόβο έναντι των κατακτητών και ενέτεινε τα εθνικιστικά τους συναισθήματα. Τα περιοριστικά μέτρα που πήρε η Βενετία εναντίον τους, η έντονη προσηλυτιστική δράση της Ρώμης και η κατάλυση της Κωνσταντινούπολης ως θρησκευτικού κέντρου, τους ανάγκασαν να αγωνίζονται για τη διαφύλαξη της θρησκευτικής και κατ' επέκταση και «εθνικής» τους συνείδησης. Έτσι συχνά η θρησκευτική διένεξη Ορθοδόξων-Καθολικών (ή Ενωτικών) μεταβαλλόταν σε αγώνα εθνικό. Καθώς η εθνικιστική ιδεολογία απέδιδε θρησκευτικό περιεχόμενο στην εθνική ταυτότητα, το θρησκευτικό συναίσθημα εξισωνόταν με την εθνική συνείδηση. Από τη στιγμή που οι Ρωμιοί «ταύτιζαν τα κοινωνικά και εθνικά τους προβλήματα με την Ορθοδοξία, η θρησκεία καθιέρωνε τις κοινωνικές δομές και τις απέδιδε ιερό και, κατά συνέπεια, απαραβίαστο χαρακτήρα.

1. Συνείδηση και ταυτότητα

1.1. Γλώσσα, θρησκεία, προέλευση

Η χαρτογράφηση της συνείδησης της ταυτότητας στις βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες ορίζει ως απαραίτητη προϋπόθεση τη διερεύνηση των στοιχείων εκείνων που συνθέτουν αυτή την ταυτότητα. Τέτοια στοιχεία είναι η γλώσσα, η θρησκεία και η προέλευση, δηλαδή η ταύτιση (ιδεολογική, δογματική και πολιτιστική) με τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα (Βεΐκος, 1999: 20 κ.ε).

Η διαχρονική χρήση της ελληνικής γλώσσας στις βενετοκρατούμενες χώρες μαρτυρεί την «πλήρη συμμετοχή και ταύτιση» των Ρωμιών στον «πνευματικό πολιτισμό και την πολιτισμική δημιουργία» του εθνικού κέντρου (Τσουγκαράκης, 2006: 38). Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη η συντηρητικότητα που παρουσιάζει η ελληνική γλώσσα, καθώς διατηρεί στον καθημερινό λόγο – ακόμα και σήμερα – ατόφια στοιχεία κατευθείαν από την αρχαιότητα, συμβάλλει στην αντίληψη της συνέχειας (Τσουγκαράκης, 2006: 38). Η Χ. Μαλτέζου γράφει σχετικά: «Είναι αλήθεια πως δεν εντοπίζεται στις πηγές ειδική αναφορά στη γλώσσα ως στοιχείο ταυτότητας του Έλληνα. Όμως όσοι χαρακτηρίζονταν από τρίτους είτε αυτοχαρακτηρίζονταν ως Έλληνες μιλούσαν αναμφίβολα ελληνικά, άσχετα από τη δίγλωσση, στις περισσότερες περιπτώσεις, παιδεία τους» (Μαλτέζου, 2005: 180).

Αναμφίβολα, η γλώσσα αποτελεί σπουδαίο κοινωνικοποιητικό παράγοντα (Dialektoroulos, 2003: 101 κ.ε) και δομικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας ενός λαού. Αν και επίσημη γλώσσα της Διοίκησης στις βενετικές κτήσεις ήταν, και παρέμεινε μέχρι το τέλος, η Ιταλική, οι κάτοικοι (Έλληνες, Βενετοί, Εβραίοι) μιλούσαν Ελληνικά, γιατί απλούστατα η Ελληνική επικράτησε και αποτελούσε τη μόνη γλώσσα επικοινωνίας της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού (Κακλαμάνης 2006:59· Γασπαρινάτος, 1970: 87). Στα τέλη του 16ου αιώνα ο εξελληνισμός στην

Κρήτη είχε προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Προβλεπτής Ιάκωβος Foscarini διαπιστώνει, εκφράζοντας την ανησυχία του, ότι οι Βενετοί του νησιού δεν κατανοούν πια την ιταλική γλώσσα (Δετοράκης, 1986: 213).

Για τους βενετοκρατούμενους Ρωμιούς η γλώσσα λειτούργησε μέσα από τη θρησκευτική τους πίστη ως καταλύτης δημιουργίας εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, η διαδικασία μετάπλασης της θρησκευτικής ορθόδοξης κοινότητας σε εθνική κοινότητα διευκολύνθηκε «χάρη σε μια ιδιομορφία που τη διαφοροποιεί από την περίπτωση π.χ. της καθολικής Εκκλησίας: την ταύτιση της γλώσσας της θρησκείας με τη γλώσσα του εθνικισμού» (Αντερσον, 1997: 34 κ.ε). Ο Μπ. Άντερσον που ερεύνησε το φαινόμενο τονίζει ότι κάποια θρησκευτική φαντασιακή κοινότητα συγκροτείται γύρω από μια «ιερή γλώσσα» ή «γλώσσα-αλήθεια», όπως είναι π.χ. τα Λατινικά της Καθολικής Εκκλησίας (Αντερσον, 1997: 34 κ.ε). Στην περίπτωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η γλώσσα των λειτουργικών κειμένων, δηλαδή η Ελληνική, δεν κατέκτησε το ίδιο επίπεδο της ιερής γλώσσας, γιατί δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί παράλληλα και καθομιλούμενη γλώσσα. Αλλά τα Ελληνικά του Ευαγγελίου, της Εκκλησίας και της εκπαίδευσης δεν ήταν ακριβώς η καθομιλούμενη γλώσσα των ελληνόφωνων πληθυσμών, γιατί η μεγάλη πλειοψηφία τους μιλούσε τα δημώδη «ρωμαίικα». Όμως από την άλλη πλευρά, τα Ελληνικά λειτούργησαν και ως «ιερή γλώσσα», μια γλώσσα σχετικά απρόσιτη, με θρησκευτική συμβολική αξία ανάλογη με αυτή των Λατινικών. Αυτά τα «λόγια» Ελληνικά αναγνωρίστηκαν αργότερα ως «εθνική γλώσσα» από τους διανοητές του Διαφωτισμού και, ακολούθως, από το ίδιο το κράτος σε βάρος της καθομιλούμενης δημοτικής. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι, ενώ τα Λατινικά της Καθολικής Εκκλησίας παρέμειναν «υπερεθνικά» ανάμεσα στους πολυπληθείς και με έντονες γλωσσικές διαφορές οπαδούς της – αναγκαστικά και η ίδια η Καθολική Εκκλησία ακολούθησε «υπερεθνική στάση» – η ελληνική ορθόδοξη κοινότητα χάρη στη διπλή ιδιότητα της γλώσσας μεταπλάστηκε από θρησκευτική σε εθνική με ένα φαινομενικά αυθόρμητο τρόπο (Αντερσον, 1997: 63). Με αυτή την έννοια, η νεοελληνική εθνική ταυτότητα εμφανίστηκε ως προέκταση και ολοκλήρωση της παραδοσιακής ορθόδοξης ταυτότητας που χαρακτήριζε τους ελληνόφωνους πριν τη δημιουργία του ελληνικού έθνους-κράτους.

Γενικά, «εξετάζοντας τις σχέσεις της γλώσσας με την εθνοτική ταυτότητα και συνείδηση, αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για αμφίδρομη σχέση. Η γλώσσα επηρεάζει το σχηματισμό της εθνοτικής ταυτότητας και η εθνοτική ταυτότητα τη χρήση και κατεύθυνση της γλώσσας» (Μιχαήλ, 2003: 73).

Δεύτερο στοιχείο μετά το γλωσσικό αποτελεί το θρησκευτικό. Η θρησκεία ως ένα σύνολο συμβόλων, δηλαδή ως ένα σύνολο αφηρημένων εννοιών, είναι δυνατό να εκφράσει και να παρουσιάσει με αληθοφάνεια καθολικές αντιλήψεις και ιδέες σε υπαρκτικά θέματα. Ακολούθως, είναι δυνατόν να δημιουργήσει την αίσθηση της πραγματικότητας, αλλά και να διαμορφώσει μεταξύ των πιστών ισχυρές, βαθιές και μεγάλης διάρκειας συλλογικές διαθέσεις και κίνητρα (Geertz, 1973: 90).

Στις βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες η Ορθοδοξία ήταν ουσιαστικά το βασικότερο χαρακτηριστικό διαφοροποίησης από τους Λατίνους (Vionis, 2003: 200). Αυτή η θρησκευτική διαφορά προς τους κατακτητές με τους όρους της εποχής ήταν στην πραγματικότητα πολιτική αντίθεση. Μολονότι εθνική συνείδηση με την έννοια που σήμερα αποδίδεται στο όρο δεν υπήρχε την περίοδο που

εξετάζουμε, γίνεται εμφανές από τις μαρτυρίες των πηγών ότι για τον ελληνικό πληθυσμό των βενετικών κτήσεων η ιδέα του «ανήκειν» σε ένα «ενιαίο και αλληλέγγυο πολιτικό σύνολο» ταυτίζεται με την ιδέα της ορθοδοξίας. Έτσι, «το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων, οξυμμένο εξαιτίας των αντιθέσεων με το ετερόδοξο ξένο στοιχείο, συγχέεται στην αρχή και προοδευτικά καταλήγει να ταυτίζεται με την εθνική συνείδηση» (Μαλτέζου, 1988: 130).

Μαρτυρούνται αρκετά περιστατικά που δείχνουν εύγλωττα πως δεδομένες αντιδράσεις των Ορθόδοξων έναντι των Λατίνων, αν και εμφανίζονται με θρησκευτικό ένδυμα, στην ουσία έχουν πολιτικό περιεχόμενο. Για παράδειγμα (Τσουγκαράκης, 2006: 43), στην επανάσταση του Αγίου Τίτου στην Κρήτη (1363-1366), Βενετοί φεουδάρχες με επικεφαλής τις δύο μεγάλες βενετικές οικογένειες των Gradenigo και των Venier, δυσαρεστημένοι από τις βαριές φορολογικές πιέσεις, ενώθηκαν με τους Καλλέργηδες, κατέλυσαν τη βενετική κυριαρχία και ίδρυσαν αυτόνομη και ανεξάρτητη δημοκρατία. Ο Βενετός χρονογράφος Λαυρέντιος De Monacis, που εξιστορεί τα γεγονότα της επανάστασης, αναφέρεται σε έναν Έλληνα μοναχό, το Μελέτιο, που ξεχώριζε για το φανατισμό του. Στο σχέδιο της εξόντωσης των μη αξιόπιστων φεουδαρχών που κατέστρωσαν οι επαναστάτες, ο Μελέτιος ανέλαβε να φονεύσει τον Ανδρέα Κορνάρο με τον οποίο τον συνέδεε φιλία. Όταν ο Κορνάρος βρέθηκε αντιμέτωπος με τον επίδοξο δολοφόνο του, ικετεύοντας για τη ζωή του, ρώτησε τους λόγους που τον ωθούσαν να κάνει αυτήν την πράξη τη στιγμή, μάλιστα, που τους συνέδεε φιλία και τον είχε ευεργετήσει. Η απάντηση που πήρε ο Κορνάρος διασώζεται από το χρονογράφο De Monacis: «Έτσι πρέπει να γίνει, διότι η φιλία υποχωρεί μπροστά στη θρησκεία και την ελευθερία. Ορκίστηκα να φέρω εδώ σ' εμάς την ελευθερία και να εξαφανίσω εσάς τους σχισματικούς από αυτό το νησί, που είναι δική μας πατρογονική κληρονομιά» (Τσουγκαράκης, 2006: 43). Από το περιστατικό αυτό γίνεται «σαφές ότι το θρησκευτικό στοιχείο συνδυάζεται απόλυτα με το πολιτικό, δηλαδή την πολιτική ελευθερία» (Τσουγκαράκης, 2006: 44).

Μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους υπήρξε μια συντονισμένη πολιτική της Κωνσταντινούπολης για ενίσχυση του ορθόδοξου θρησκευτικού φρονήματος στις λατινοκρατούμενες περιοχές, γεγονός όμως που συνεχίστηκε και μετά την Άλωση, στα όρια του δυνατού. Διατηρήθηκε μια έντονη σχέση μεταξύ του θρησκευτικού κέντρου και της κρητικής Εκκλησίας, ώστε το ορθόδοξο πλήρωμα να μην εκτραπεί από το πατροπαράδοτο δόγμα μπροστά στην προπαγανδιστική προσπάθεια των Καθολικών να τους προσεταιριστούν. Οι εκκλησιαστικοί κύκλοι της Κωνσταντινούπολης, για να στηρίξουν τη δογματική ακεραιότητα των Ελλήνων, δεν έπαυσαν να στέλνουν φωτισμένους ιεράρχες οι οποίοι λειτουργούσαν ως θεματοφύλακες της ορθόδοξης πίστης. Εξάλλου, αμέσως μετά την Άλωση αθρόα υπήρξε η συρροή στη μεγαλόνησο προσφύγων Κωνσταντινουπολιτών, ευγενών, λογίων και κληρικών.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των Ρωμιών στις βενετοκρατούμενες χώρες αποτελεί η εντονότατη ευσέβεια και η αμετακίνητη προσκόλληση στην Ορθοδοξία. Οι Κρητικοί αντιμετώπισαν με χλευασμούς και περιφρόνηση τους εκπροσώπους της παπικής ενωτικής πολιτικής. Ο Μιχαήλ Αποστόλης, ο ενωτικός πνευματικός διδάσκαλος που ήρθε από την Κωνσταντινούπολη να ζήσει στο Χάνδακα μετά την Άλωση, ομολογεί πως όπου εμφανιζόταν, οι Ορθόδοξοι τον απέφευγαν, φωνάζοντας «ιδού το άγος, ιδού το κάθαρμο» (Τσουγκαράκης, 2006: 43).

Με τη θρησκευτικότητα και την πολιτισμική ταυτότητα των ελληνόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών στις βενετοκρατούμενες περιοχές συνδέεται η επιβίωση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής παράδοσης και, συγκεκριμένα, της λατρευτικής εικόνας (Λεοντακιανάκου, 2007: 81). Σημαντικό στοιχείο της ταυτότητας ήταν η ελληνική, όπως ονομαζόταν, τεχνοτροπία που στα νοταριακά έγγραφα αναφέρεται ως «*maniera greca*». Στα πολυπολιτισμικά βενετοκρατούμενα περιβάλλοντα όπου ζούσε ο Έλληνας θεωρούσε ότι «η καλλιτεχνική έκφραση σύμφωνα με τους εικονογραφικούς τύπους της ορθόδοξης παράδοσης, της *sacra* και *vera arte greca*, συνιστούσε διακριτικό γνώρισμά του» (Μαλτέζου, 2005: 180-181). Έτσι, «η διατήρηση σε καλλιτεχνικό επίπεδο της βυζαντινής παράδοσης αποτελούσε διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό του Έλληνα». Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η διακόσμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας και η συλλογή των θρησκευτικών έργων της Αδελφότητας που ακολουθούν σε γενικές γραμμές τη μεταβυζαντινή εικαστική παράδοση όπως εξελίσσεται στον ελλαδικό χώρο και διακηρύσσουν την προσήλωσή τους στα πατροπαράδοτα θρησκευτικά καλλιτεχνικά πρότυπα (Μαλτέζου, 2005: 181). «Καθίσταται, λοιπόν, φανερό πως οι αισθητικές αυτές επιλογές λειτουργούν ως συνδετικό στοιχείο μεταξύ των μελών της ελληνικής μειονότητας σε ένα περιβάλλον αμιγώς βενετικό» και λειτουργούν ως σημείο «πολιτισμικής αναφοράς» (Λεοντακιανάκου, 2007: 81).

Επίσης, η λατρεία των εικόνων ως λειτουργικών αντικειμένων αποκτάει ακόμα και εθνική έννοια, εφόσον ασκείται από τους Ρωμαίους χριστιανούς της Ανατολής και όχι από τους χριστιανούς της Δύσης (Ostrogorsky, 1989: 55-56).

Τρίτο, τέλος, χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η ταύτιση με τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα. Είναι ένα στοιχείο καθοριστικής σημασίας, διότι πέρα από τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά σημαντικό ρόλο διαδραματίζει εδώ ο πολιτικός παράγοντας, που συμπληρώνει την ιδέα του έθνους, αφού έχουμε να κάνουμε με τη συνείδηση του «ανήκειν» σε «ένα ενιαίο και αλληλέγγυο πολιτικό σύνολο» (Σβορώνος, 1989: 12-13).

Την καλύτερη μαρτυρία για την ταύτιση των Κρητικών με τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα μας δίνει ο Φλωρεντιανός καθολικός ιερωμένος Χριστόφορος Buonfondelmonti, ο οποίος επισκέφθηκε τη μεγαλόνησο το 1415 (Μαλτέζου, 1998: 8). Στην «Περιγραφή της νήσου Κρήτης» (Buonfondelmonti, 1996: 56, 16· βλ. επίσης Μαλτέζου, 1998: 8) αναφέρεται στην πληροφορία που πήρε από κάποιον Κρητικό πρωτοπαπά για τα δώδεκα αρχοντόπουλα, γόνους σπουδαίων βυζαντινών οικογενειών, που ήρθαν στην Κρήτη πιθανόν μετά την ανάκτηση του νησιού από τον Νικηφόρο Φωκά, για να το εξουσιάσουν. Οι δώδεκα άρχοντες μοιράστηκαν εξουσία και γαίες και απέκτησαν πολλούς απογόνους, οι οποίοι συνέχισαν για αρκετούς αιώνες να διαφεντεύουν το νησί. Όσοι Κρητικοί εξακολουθούσαν να έχουν τέτοια ονόματα, «ανεξάρτητα αν ήταν ευγενείς, αστοί ή και πάροικοι, θεωρούσαν, ακόμη και όταν η Κωνσταντινούπολη είχε πάψει πια να είναι βυζαντινή, ότι είχαν συγγενικούς δεσμούς με τους αυτοκράτορες» (Μαλτέζου, 1998: 131). Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως η βυζαντινή ιδέα διατηρούνταν ζωντανή στη μεγαλόνησο και εξήπτε τη λαϊκή φαντασία.

Στα πολυάριθμα εναντίον των Βενετών επαναστατικά κινήματα του κρητικού λαού από το 13ο έως το 16ο αιώνα ηγέτες της αντίστασης ήταν οι προνομιούχες τάξεις των γαιοκτημόνων που επιζητούσαν να διασφαλίσουν τα

κεκτημένα (Λεοντσίνης, 1995: 423 κ.ε). Το σημαντικό στις επαναστάσεις αυτές είναι ότι οι Κρητικοί άρχοντες στήριζαν τις επιχειρήσεις τους στο αγροτικό στοιχείο, είχαν δηλαδή τη λαϊκή υποστήριξη (Μαλτέζου, 1998: 129). Ο λαός, σχεδόν στο σύνολό του, συνέχιζε να υποστηρίζει και να συμμετέχει στις επαναστάσεις μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που μαρτυρεί την προσήλωση του ντόπιου πληθυσμού στη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα (Σβορώνος, 1989: 1 κ.ε). Αυτό ουσιαστικά σημαίνει πως στη συνείδηση των Κρητικών δεν μπορούσε να νομιμοποιηθεί το γεγονός ότι η πατρίδα τους ήταν υποδουλωμένη σε ετερόδοξους κατακτητές, αλλά αντίθετα νομιμοποιούνταν οι ένοπλοι αγώνες για απελευθέρωσή της. Όμως «το γεγονός ότι εκδηλώθηκαν επαναστατικά κινήματα όχι μόνο στα πλαίσια της πολιτικής της αποκατάστασης του βυζαντινού κράτους, αλλά και αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους δικαιώνει τη διαπίστωση ότι οι Κρητικοί ταυτίζονταν με τους πληθυσμούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας» (Μαλτέζου, 1998: 130) και μετά την κατάλυσή της. Η ιδεολογία αυτή είναι απόρροια της πνευματικής, θρησκευτικής και πολιτιστικής ταύτισης της μεγάλης πλειονότητας του κρητικού λαού με την Κωνσταντινούπολη ως το «νόμιμο κέντρο εξουσίας» (Τσουγκαράκης, 2006: 40-41). Σχετικά με το ιδεολογικό υπόβαθρο του επαναστατημένου Ελληνισμού, τονίζει ο Γ. Λεοντσίνης πως αυτό «συνδέθηκε με την ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας και της αξιολόγησης απ' αυτόν της βυζαντινής παράδοσης» (Λεοντσίνης, 1995: 437· Σβορώνος, 1989: 12).

Το ότι ο ελληνικός πληθυσμός των βενετικών κτήσεις συνέχισε ως την Άλωση να έχει στραμμένο το βλέμμα στο βυζαντινό κέντρο από όπου είχε αποκοπεί φαίνεται και από το γεγονός ότι ένας σημαντικός αριθμός εκκλησιών της Κρήτης φέρει στα εικονογραφικά του προγράμματα κτητορικές επιγραφές που μνημονεύουν, παρά τη βενετική κατοχή, τα ονόματα βυζαντινών αυτοκρατόρων (Μαλτέζου, 1988: 130-131· Ψιλάκης, 1998: 14-15), οι οποίοι εξακολουθούσαν να θεωρούνται ως οι μόνοι νόμιμοι ηγεμόνες («επί της βασιλείας των ορθοδόξων και φιλοχρίστων ημών βασιλέων») (Μαλτέζου, 1998: 9). Ο χρονικογράφος της επανάστασης του Αγίου Τίτου De Monacis διασώζει ένα ακόμα περιστατικό που δείχνει την προσήλωση των Κρητικών στην αυτοκρατορική ιδέα και το πώς αντιλαμβάνονταν την πατρίδα τους ως τμήμα της αυτοκρατορίας σε ξένη κατοχή (Τσουγκαράκης, 2006: 41). Αναφέρει, λοιπόν, πως ο ηγέτης της επανάστασης Ιωάννης Καλλέργης, επικεφαλής στρατιωτικού σώματος, εισέβαλε στο χωριό Άγιος Μύρων έχοντας μπροστά τη σημαία και τα σύμβολα του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, μαχόμενος τους Λατίνους «για την πίστη και την ελευθερία» (Τσουγκαράκης, 2006: 41).

Τον ιδεολογικό προσανατολισμό στην Κωνσταντινούπολη επιβεβαιώνουν εύγλωττα τόσο η βυζαντινή τεχνοτροπία που επικρατεί στις πολυάριθμες εκκλησίες των βενετοκρατούμενων περιοχών του 14ου και 15ου αιώνα όσο και η δημώδης ποίηση, όπως για παράδειγμα το «Ανακάλημα της Κωνσταντινούπολης», όπου ο άγνωστος στιχοπλόκος θρηνεί την πτώση της βασιλίδας των πόλεων «εκφράζοντας συμβολικά, και όχι ασφαλώς τυχαία, την αντίληψη ότι η Κρήτη όφειλε να διαφυλάξει ό,τι πολυτιμότερο είχε απομείνει από τη βυζαντινή κληρονομιά» (Μαλτέζου, 1998: 132-133). Στο ποίημα αυτό ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας ζητάει από τους Ρωμαίους χριστιανούς να του κόψουν το κεφάλι, να το μεταφέρουν στην Κρήτη και εκεί να τον πενήσουν (Τσουγκαράκης, 2006: 40).

Με επίκεντρο την πτώση του Βυζαντίου και των ιστορικών ανακατατάξεων που ακολούθησαν, οι ταυτότητες στις βενετοκρατούμενες χώρες τέθηκαν σε επαναπροσδιορισμό. Η κρητική κοινωνία του 16ου και 17ου αιώνα ήταν πλέον «μια κοινωνία δομημένη ταξικά και εισοδηματικά, αλλά όχι εθνικά, ούτε θρησκευτικά» (Παναγιωτάκης, 2001:156). Από τη μακρόχρονη συμβίωση των δύο στοιχείων, «με την πρόσδεση των γόνων των βενετοκρητικών οικογενειών στο άρμα της ελληνολατινικής παιδείας και με τη μέθεξη των ευκατάστατων Κρητικών με τα δρώμενα της ιταλικής παιδείας και του πολιτισμού της Αναγέννησης», παρήχθη στην Κρήτη το 16ο και 17ο αιώνα ένας πολιτισμός που είναι γνωστός ως βενετοκρητικός (Κακλαμάνης, 2006: 62). Ο πολιτισμός αυτός διεδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην οικοδόμηση ενός πατριωτικού συναισθήματος και μιας ενιαίας «τοπικής» ταυτότητας (Μαλτέζου, 1998: 11). Όμως, «ενώ είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση μιας τοπικής κρητικής συνείδησης, ανεξάρτητης από την ελληνική και τη βενετική, οι προϋποθέσεις αυτές δεν οδήγησαν και στη σύνθεση μιας υποτυπώδους εθνικής συνείδησης για λόγους ιστορικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς» (Κακλαμάνης, 2006: 68). Ο λόγος, φυσικά, είναι ο τουρκικός κίνδυνος που υποχρέωνε τους κατοίκους της Κρήτης να επιθυμούν την Βενετική παρουσία στο νησί, καθώς η Γαληνοτάτη εξασφάλιζε στρατιωτική και οικονομική βοήθεια.

Μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς, η ετερότητα μεταξύ Ελλήνων και Βενετών αλλάζει πεδίο: «οι ορθόδοξοι Έλληνες υπό βενετική κυριαρχία δεν αντιλαμβάνονται πλέον την ταυτότητά τους σε αντιπαράβολή με τους Βενετούς και την κουλτούρα τους, όπως έκαναν σε μεγάλο βαθμό οι Κρητικοί παλαιότερα» (Λεοντακιανάκου, 2007: 82). Ουσιαστικά, οι Έλληνες, όπως γράφει η Χ. Μαλτέζου, «μετά το θάνατο του Βυζαντίου συλλαμβάνοντας τις ιστορικές ανάγκες της εποχής, θα αποδεσμευτούν από τη νοερή κηδεμονία της χαμένης αυτοκρατορίας, θα συμπορευτούν ιδεολογικά με τον υπόλοιπο ελληνισμό και θα θεωρήσουν τη Γαληνοτάτη, για να παραφράσω τα λόγια του Βησσαρίωνα, σαν μια άλλη Βασιλεύουσα, σαν την πολιτιστική πρωτεύουσα μιας ιδεατής πατρίδας» (Μαλτέζου, 1998: 16). Έτσι, οι Έλληνες των βενετοκρατούμενων περιοχών από ταπεινοί δούλοι του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης που ήταν πριν την Άλωση γίνονται τώρα πιστοί υπηρέτες του Δόγη (*fidelis servus de domino nostro ducie Venetiarum ... et de tota Venetia*) και βασικό πρότυπο γι' αυτούς αποτελεί πλέον η Βενετία (Μαλτέζου, 1998: 10). Ο προσανατολισμός αυτός στη Βενετία αντανακλάται άμεσα από την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα στη θρησκευτική τέχνη και τα αισθητικά ιδεώδη των Επτανήσων (Τριανταφυλλόπουλος, 1994: 31).

2. Θρησκεία και εθνικισμός

2.1. Ορθοδοξία και Ελληνικότητα

Στην ιστορία της ανθρωπότητας και της Εκκλησίας η θρησκευτική διαφοροποίηση παρείχε ευκαιρίες για ειρηνική συνύπαρξη αλλά και για θρησκευτικό ανταγωνισμό και συγκρούσεις. Στις βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες το ορθόδοξο στοιχείο με τη συναίσθηση ότι ανήκε σε κοινότητα με την ίδια γλώσσα, την ίδια θρησκεία και την ίδια προέλευση ταυτιζόταν με τους πληθυσμούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας και επέμενε στη διατήρηση του ίδιου θρησκευτικού κλίματος με εκείνο που επικρατούσε στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Η Εκκλησία στηρίζοντας

τους ανθρώπους της σ' αυτό τον αγώνα, απέκτησε βαθμηδόν εθνικό χαρακτήρα. Επειδή όλα τα μέλη της μοιράζονταν μία θρησκεία, η πίστη και το έθνος δέθηκαν στενά και άρχισαν να γίνονται αδιαχώριστα, δημιουργώντας σύγχυση κατηγοριών, επειδή τα μέλη της Εκκλησίας ανήκαν επίσης στο έθνος. Έτσι, η ιδέα της Ορθοδοξίας που στην αρχή προσομοίαζε με την ιδέα της αυτοκρατορίας, με την πάροδο του χρόνου κατέληξε να ταυτίζεται μαζί της.

Η αίσθηση πως απειλείται η θρησκευτική υπόσταση των Ελλήνων καλλιέργησε το φόβο έναντι των κατακτητών και ενέτεινε τα εθνικιστικά τους συναισθήματα. Τα περιοριστικά μέτρα που πήρε η Βενετία εναντίον τους, η έντονη προσηλυτιστική δράση της Ρώμης και η κατάλυση της Κωνσταντινούπολης, ως θρησκευτικού κέντρου, τους ανάγκασαν να αγωνίζονται για τη διαφύλαξη της θρησκευτικής και κατ' επέκταση και "εθνικής" τους συνείδησης. Έτσι, «συχνά η θρησκευτική διένεξη Ορθοδόξων-Καθολικών (ή Ενωτικών) μεταβαλλόταν σε αγώνα εθνικό. Καθώς η εθνικιστική ιδεολογία (Huizinga, 1972: 14-15· Bloch, 1972: 25-29) απέδιδε θρησκευτικό περιεχόμενο στην εθνική ταυτότητα, το θρησκευτικό συναίσθημα εξισωνόταν με την εθνική συνείδηση» (Ιστορία Ελληνικού Έθνους, 1974: 114). Από τη στιγμή που οι Έλληνες «ταύτιζαν τα κοινωνικά και εθνικά τους προβλήματα με την Ορθοδοξία» (Λεοντσίνης, 1995: 431), η θρησκεία καθιέρωνε τις κοινωνικές δομές και τις απέδιδε ιερό και, κατά συνέπεια, απαραβίαστο χαρακτήρα. Για παράδειγμα το αξίωμα του Πρωτόπαπα που καθιέρωσαν οι Βενετοί στις βενετοκρατούμενες χώρες και συγκέντρωνε θρησκευτική και, παράλληλα, πολιτική εξουσία, ήταν για την Αυθεντία ο μόνος επίσημα αποδεκτός θεσμός που αντιπροσώπευε τους Έλληνες.

Η Εκκλησία διαδραμάτισε, κατά συνέπεια, σπουδαίο ρόλο ως πολιτισμικό κέντρο στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων (Vionis, 2003: 200). Το θρησκευτικό φρόνημα και η εθνική συνείδηση ήταν τόσο στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους στο Χάνδακα του 13ου αιώνα, ώστε συχνά ο μόνος δείκτης της εθνικής προέλευσης των κατοίκων στα σωζόμενα σήμερα αρχεία είναι το θρησκευτικό δόγμα (Georgorouliou, 1996: 470). Η Ορθοδοξία αποτελούσε πηγή έμπνευσης και ενδυνάμωσης του ελληνικού εθνικιστικού φρονήματος και κύριο κριτήριο προσδιορισμού της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η θρησκευτική πίστη εξισώθηκε, μάλιστα, με την εθνική νομιμοφροσύνη σε τέτοιο βαθμό, που οι έννοιες Χριστιανός και Έλλην να καταστούν σχεδόν συνώνυμες (Τσουγκαράκης, 2006: 43). Όμως η διάκριση ανάμεσα σε Έλληνα/χριστιανό Ορθόδοξο και σε Βενετό/χριστιανό Καθολικό αποκαλύπτει την εθνικιστική χρησιμοποίηση της θρησκείας στο πλαίσιο του ενδοχριστιανικού εθνικιστικού ανταγωνισμού. Εδώ, ο εθνικισμός χρησιμοποίησε τη θρησκεία ως κριτήριο πολιτισμικής διαφοροποίησης.

Εθνικισμός (Ελληνικότητα) και θρησκευτική πίστη (Ορθοδοξία) καταλήγουν να εμφανίζονται σε σχεδόν απόλυτη σύζευξη μεταξύ τους, χωρίς όμως η εθνικιστική ιδεολογία να μεταχειριστεί το θρησκευτικό συναίσθημα για τους δικούς της άμεσα πολιτικούς στόχους (Λέκκας, 2006: 170). Έτσι, η επισήμανση του πρωταρχικού ρόλου του θρησκευτικού κριτηρίου στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας την περίοδο της Βενετοκρατίας δε σημαίνει σε καμιά περίπτωση πως ο εθνικισμός πρέπει να εκληφθεί ως προέκταση της θρησκευτικής σκοποθέτησης στην πολιτική σφαίρα.

Σε συγκρουσιακές καταστάσεις αυτό που σε γενικές γραμμές συνέβαινε ήταν να προκαλείται αντίδραση του ελληνικού εθνικισμού σε κάθε προσπάθεια του

βενετικού εθνικισμού να βρει θρησκευτική καταξίωση (Scott Appelby, 2000: 58). Όμως, παρόλο που στις εθνο-θρησκευτικές συγκρούσεις η θρησκεία συχνά χρησιμοποιήθηκε ως δύναμη που ενέτεινε τη διαφορετικότητα, οι συγκρούσεις αυτές δεν μπορούν να κατανοηθούν επαρκώς με την απόδοσή τους σε μία και μοναδική αιτία. Στην πραγματικότητα είναι, μάλλον, ξεσπάσματα πολλών τοπικών, εθνικών και ευρύτερα κοινωνικών παραγόντων με μεγάλη πολυπλοκότητα και αλληλεπίδραση. Κατά βάση, στην περίοδο που εξετάζουμε οι εθνο-θρησκευτικές συγκρούσεις εκτιμούνταν θετικά ως αναγκαίες για τη ρύθμιση της προσωπικής και συλλογικής ζωής. Θα μπορούσε, έτσι, να ειπωθεί πως η εθνικιστική διαπάλη δημιουργούσε μία περίεργη αντιστοιχία ανάμεσα στις ελληνικές και τις βενετικές ιδεολογικές αναζητήσεις για την κατάδειξη των αντιστοιχών εθνικών ταυτοτήτων με θρησκευτικά κριτήρια. Τέλος, γίνεται κατανοητό πως σε καταστάσεις κοινωνικής και θρησκευτικής σύγκρουσης η εθνοτική ταυτότητα των Βενετών αποκτούσε μεγαλύτερη σημασία ως τρόπος για να εδραιώσουν την αλληλεγγύη μεταξύ τους και να καλλιεργήσουν συναισθηματικούς δεσμούς.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ξενόγλωσσες

- Bloch, M. (1972). Medieval National Consciousness. In C. L. Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, Toronto-London-Sydney, 25-29.
- Dialektoropoulos, Th. (2003). *Van Tweeën een. Bicultureel-tweetalige socialisatie van Griekse leerlingen in Nederland*, Groningen: Stichting Drukkerij C. Regenboog.
- Geertz, C. (1973). *Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture*, New York: Basic Books.
- Georgoroulou, M. (1996). Mapping Religious and Ethnic Identities in the Venetian Colonial Empire», *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 26(1996)3: 467- 496.
- Huizinga, J. (1972). Nationalism in the Middle Ages. In C. L. Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, Toronto-London-Sydney, 14-24.
- Scott Appelby, R. (2000). *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence and Reconciliation*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Vionis, A. K. (2003). Much Ado About... a Red Cap and a Cap of Velvet. In Search of Social and Cultural Identity in Medieval and Post-Medieval Insular Greece. In H. Hokwerda (ed.), *Constructions of Greek Past. Identity and Historical Consciousness from Antiquity to the Present*, Groningen: Egbert Forsten, 193-207.

Ελληνόγλωσσες

- Αντερσον, Μπ. (1997). *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη.
- Βακαλόπουλος, Α. (1968). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968.
- Βεΐκος, Θ. (1999). *Εθνισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Buondelmonti, C. (1996). *Περιγραφή της νήσου Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, μετφρ. & εισαγωγή Μ. Αποσκήτη, πρόλογος και δύο άρθρα Στ. Αλεξίου, Ηράκλειο.
- Δετοράκης, Θ. (1986). *Ιστορία της Κρήτης*. Αθήνα.
- Γασπαρινάτος, Σ. (1970). Η Βενετοκρατία εις την Επτάνησον, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15(1970): 77-100.
- Ιστορία Ελληνικού Έθνους* (1974). τ. Ι', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κακλαμάνης, Σ. (2006). «Συνείδηση και ταυτότητα των κοινοτήτων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001, Κεντρικές Εισηγήσεις, Ηράκλειο 2006: 47-71.
- Λέκκας, Π. (2006). *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, 3η έκδοση, Αθήνα: Κατάρτι.
- Λεοντακιανάκου, Ε. (2007). Από τη λατρευτική εικόνα στον θρησκευτικό πίνακα: Ιδεολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 103(2007): 77-83.
- Λεοντσίνης, Γ. (1995). «Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια νησιά κατά τη Βενετική περίοδο», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2', Ρέθυμνο 1995: 423-437.

- Μαλτέζου, Χ. (1998). Η Κρήτη ανάμεσα στη Γαληνοτάτη και τη Βασιλεύουσα, *Cretan Studies* 6, Amsterdam 1998, 3-21.
- Μαλτέζου, Χ. (1998). Οι Έλληνες Μέτοικοι στη Βενετία μετά την Άλωση. Ταυτότητα και εθνική συνείδηση, *Θησαυρίσματα* 35(2005), 175-183.
- Μιχαήλ, Δ. (2003). *Έθνος, Εθνικισμός και Εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, 3η έκδοση, Αθήνα: Σταμούλης.
- Ostrogorsky, G.(1989). *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β', μετφρ. Ι. Παναγόπουλος, Αθήνα: Στ. Βασιλόπουλος.
- Παναγιωτάκης, Ν. Μ. (2001). *Ο ποιητής του Ερωτόκριτου, Κρητική Αναγέννηση. Μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης- Γ. Μαυρομάτης, Αθήνα.
- Σβορώνος, Ν. (1989). Το νόημα και η τυπολογία των Κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι., *Σύμμεικτα* 8 (1989): 1-14.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. (1994). «Κέρκυρα και Ιόνια Νησιά στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή εποχή (4^{ος} -18^{ος} αιώνας)». Στο ΥΠ.ΠΟ - Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων (εκδ.), *Ο Περίπλους των Εικόνων. Κέρκυρα 14^{ος}-18^{ος} αιώνας*. [Κατάλογος έκθεσης] Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1994, Ναός Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Φρούριο Κέρκυρα. Αθήνα, 19-32.
- Τσελέντη-Παπαδοπούλου, Ν. (2002). *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από το 16^ο έως το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα.
- Τσουγκράκης, Δ. (2006). «Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη βενετοκρατία», *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001, Κεντρικές Εισηγήσεις, Ηράκλειο, 25-45.
- Χολέβας, Κ.Ι. (1997). *Ελληνισμού Ενόρασις. Η Εθνική Αυτογνωσία ως πλαίσιο Εξωτερικής Πολιτικής στον 21ο αιώνα*, Αθήνα: Πελασγός.